

ГЕРОЇ ТА ГЕРОЇКА ДОБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Героїка та героїчне належать до тих загальнолюдських категорій, що існували майже у всіх відомих нам народів та цивілізацій, як елементи міфу, епосу, літератури, врешті решт — як елементи самого життя, що знаходили відбиття у різних видах та жанрах культури.

Що стосується дослідження героїки та героїзму у культурологічному ракурсі, то початком розробки цього напрямку можна вважати твір шотландсько-го історика та філософа Томаса Карлейля «Герої, культ героїв та героїчне в історії». Дійсно, Т. Карлейль зробив феномен героїзму одним з основних об'єктів своїх досліджень, його цікавили як самі герої та їх роль у формуванні моральних орієнтирів суспільства [1].

Утім, слід сказати, що в середині ХІХ ст. це була одна з центральних тем, що надихала європейські гуманітарні науки, оскільки знаходила жвавий відгук у тогочасних подіях, пов'язаних з демократичним, національним та народним рухами. У цьому плані характерно, що для українських вчених у той час тема героїв та героїки співпадала з темою козацтва. Так роботи М. Костомарова («Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів») можна вважати своєрідним «практичним варіантом» до теоретичних розмірковувань Т. Карлейля. Змінювалися часи й підходи, вже твори В. Антоновича про козацьчину відрізнялись від поглядів М. Костомарова та П. Куліша більш народницьким характером, примиряючи роль Постаті та Народу в єдиному історичному процесі, але тема героїки залишалася незмінною і надалі репрезентувала саме козацькі часи.

Дійсно, які б зміни не відбувалися в гуманітарній сфері разом з багатостраждальною українською наукою, чи поставала єдиною і непохитною «роль мас в історії», чи знов давався дозвіл під час тимчасових ідеологічних «відлиг» звертатися до постатей відомих козацьких діячів, героїка й козацтво завжди існували разом, особливо коли йшла мова про військові та визвольні змагання на теренах України.

Проте і сьогодні вивчення героїки доби козацтва в окремих жанрах фольклору, у тому числі у народній пісенній творчості, далеко не завершений процес. По-перше, далися взнаки довгі періоди заборони та навішування на тему українського козацтва, як такого, ярликів «буржуазності», «націоналізму», «позакласовості», «релігійності» і т. п. По-друге, вітчизняна гуманітарна наука відносно недавно змогла додати до магістрального (для радянського періоду) історико-порівняльного методу, семантичний та антропологічний методи, що становлять основу культурологічних досліджень і дають можливість по-новому поглянути на вже відомі тексти та запропонувати нові концепції і версії.

Так, теза про спорідненість «нового», тобто козацького епосу з епосом «старим» доби Київської Русі, вже пройшла випробування часом і висвітлена у працях відомих дослідників філологів, фольклористів, музикознавців [2]. Для розкриття нашої теми дослідження важливо нагадати, що одна із тем, що обумовлюють спадкоємність «старого» та «нового» епічних періодів, це героїка боротьби з іноземними агресорами, в першу чергу, кочовиками. «Татари» як епічний ворог, в билинах Київської Русі, беззастережно «чужі», подекуди вони є міксованим образом кочовиків-попередників (печенігів, половців).

В думках нової епічної доби також зустрічаємо міксований образ «чужого» під назвою «турки-татари». Однак в козацьких думках та історичних піснях «чужі» проявляються більш складно та розгалужено, особливо це відноситься до часів визвольних змагань Б. Хмельницького. Ті ж татари на першому етапі виступають союзниками козаків, що знаходить своє відображення у епіці [3, с. 18].

«За собою великую потугу я знаю,
Іще орду за собою веду,
А все вражі ляхи на вашу біду».

Однак словосполучення «турки-татари» відноситься виключно до ворогів, причому бувають випадки, коли в епічному просторі вони трактуються як пропольські сили, що засвідчує словоформа «ляхи-татари».

Основною протиборчою силою у добу Хмельницького дійсно залишаються «ляхи», звісно, вони також відносяться до беззастережної категорії «чужих». Також до «чужих», тобто ворожих сил, у козацькому епосі відносяться євреї, що знаходяться на службі у поляків, як низова ланка адміністрації, а також мисляться ворожим станом за своїм релігійним чинником (див. авторські публікації) [4].

Релігійний чинник, взагалі, є одним з найважливіших для епіки козацької доби. Християнська православна віра, одна з найважливіших маркувань «своїх», на її захист стає все суспільство, вся громада. З нею часто пов'язують поняття волі і правди. Цей момент також має початок у героїці більш ранньої до-

би, що відмічали у своїх фундаментальних творах С. Азбелєв, Є. Мелетинський, Д. Ліхачєв та ін. Сучасний російський дослідник А. Замостьянов, спираючись на твори видатних попередників, пояснює зв'язок героїчного та релігійного тим, що святий-подвижник та мученик, сприймається і як Христов воїн [5]. У козацькій епіці ми бачимо і зворотній процес, при якому частіше у народній свідомості постає не подвижництво, що більш притаманно ченцю, аніж воїну, а саме мучеництво, яке ніби «змиває» усе наносне і відкриває справжню сутність героїзму заради віри та правди (яка водночас поєднує і прагнення громади і релігійний аспект).

У даному випадку ми виходимо на давні і загальні архетипи героїки, адже ще за античних часів нагла смерть героїв від рук підступних ворогів становить важливу постійну характеристику поняття «герой» [6, с. 295]. Ще одна важлива характеристика притаманна героїці — жертвовність, у даному випадку відсилає нас напряму до категорії «жертви», яка є невідворотною та необхідною для остаточного досягнення високої мети. Правда, в античному світові жертва мала адресатом виключно світ богів та ще могла означати невідворотність Долі, яка також належала до божественних сфер.

Козацька доба все ж таки більш секулярна, релігійні питання тут мають постійний вихід у різні «світські» сфери: відвоювання своєї землі-„дідизни“, виборювання власної волі, політична та економічна незалежність. Такий підхід не принижує героїку жертвовності, можливо, навіть навпаки, підсилює. Одна справа — загинути від руки невблаганної Долі, інша — пожертвувати собою заради громади, заради таких саме смертних людей, подарувавши їм можливість здобути десь попереду жадану волю, яку вже не побачить героїчна жертва. Тому і для громади смерть героя від рук ворогів не залишається індивідуальним актом самопожертви, або приношенням вищому світові, а стає знаменом, прикладом боротьби в реальному світі за спільну справу. Якщо ж в даному випадку і залишається тема жертви-«відкуп», то в плані «вітхозавітного» принципу «око за око», пояснюючи і виправдовуючи жорстокість по відношенню до «чужих», до ворогів.

Усе вищесказане відноситься до постатей полковників Хмельницького: Кривоноса, Нечая, Морозенка. Історичні відомості про смерть цих видатних ватажків різняться: Максим Кривоніс помирає від ран та хвороби, Данила Нечай гине в нерівному бою, Станіслав Морозенко розстріляний поляками. Однак у пісенній епіці вони всі постають саме мучениками, що загинули за віру і народну правду. Особливо це стосується епічного образу Морозенка. Тортури, яким нібито його піддавали вороги, прямою асоціацією виводять слухачів на порівняння з оповідями про смерть перших християн і самого Христа, як «викупної жертви» за «гріхи людства» [7, с. 200].

Вони ж його не били
І не в чверті рубали.
Ой тільки в його, його молодого,
Та живцем серце взяли.

Не випадково до відбудови героїки образу Морозенка залучається туга усієї української громади [там само]:

Ой за тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.

Зовсім інший тип героїки зустрічаємо у пісенній епіці, де виникає образ Богдана Хмельницького. А. Замостьянов справедливо відмічає, що для розвинутої епіки можливо відмітити «два полюси у відношенні до героїчного: у системі першого героїзується військова звитяга, у системі другого — політична мудрість, замішана на терпінні та виваженості» [5] Отже цільність героїчної натури епічної постаті Богдана Хмельницького, на наш погляд, постає в тому, що вона поєднує ці полюси.

Звісно, Хмельницький постає і як талановитий полководець, що наводить страх на ворогів самою тільки присутністю, навіть чуткою що він наближається у супроводі погрозливого союзника — кримських татар: «Татар не буду шукати... вони самі прийдуть до мене, на зло ляхам, як тільки дам знати» [8, с. 244].

Символіка рослини хміль, «закодована» у прізвищі гетьмана, яскраво доповнює його бойові характеристики [9, с. 92].

Чи не той то Хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.

Однак героїка «батька Богдана» стосується і його дипломатичної діяльності, в якій він виступає мудрим, виваженим політиком, який знає, коли діяти хитро («Дума про Хмельницького та Барабаша»), коли обережно («Дума про польські утиски»), коли погрозливо («Дума про молдавський похід»). У реальному часі народ не завжди розуміє і знає ці політичні хитросплетіння, але здогадується про складні обставини, в яких доводиться діяти загальнонаціональному лідеру, тому постать Хмельницького є найбільш складною і багатощаровою у пісенному фольклорі [10, с. 74].

«Ой чи добре пан Хмельницький починав,
Як из Берестецького року
Всех ляхов-панов на Украину на 4 месяцы высылал,
И велел панам-ляхам на Украине 4 месяци стояти,
А ни козаку, ни мужику жадной кривды починати».

Зрозуміло, що якісь висновки та оцінки щодо політики можливі тільки по-стфактум, коли стає явним, те що було втаємниченим. У фольклорі, що присвячений Хмельницькому ми знаходимо і ситуації, коли героїка полягає в тому, щоб стримати масу від необдуманих дій, змиритися на чуже око, а тим часом зібрати сили і спрямувати вилив народного гніву у потрібну годину та в потрібному напрямку [3, с. 111].

«Ей козаки діти, друзі, небожата!
Погодіте ви трохи мало, не багато, —
Як од святої Покрови да до світлого трехдневного Воскресення,
Як дасть Бог, що прийде Весна красна,
Буде наша вся голота рясна».

Ще один найбільш архаїчний пласт пов'язує формування архетипу героя з образом царя-жерця [6]. У більшості впливових досліджень пісенного фольклору козацької доби аксіоматичною є думка, що архаїчні пласти майже не задіяні у думках та історичних піснях відповідного періоду, це і відрізняє їх від «старого» епосу. Так, історичний підтекст в козацькій епіці лежить на поверхні, але, на наш погляд, це не заперечує залишків архаїчних сюжетів та мотивів, оскільки вони наявні в живій народній уяві козацької доби, що обумовлено феноменом так званого двовір'я, тобто злиття язичництва з християнством.

Цей пласт також має відношення до формування героїки в текстах української пісенної епіки. Так, у думі про Молдавський похід виникає сюжет архаїчного військового замовляння з боку Хмельницького, що в даному випадку постає відгомоном «царя-жерця». Мова йде про облогу козацьким військом міста Сороки. Перед штурмом Богдан особисто об'їжджає місто не стільки для огляду фортифікацій, скільки виконуючи дуже архаїчний військовий обряд [3, с. 101].

...На город Сороку поглядав
І ще стиха словами промовляв:
«Ей, городе Сороко!
Ще ти моїм козакам-дітям не заполоха,
Буду я тебе доставати,
Буду я з тебе великії скарби мати...»

Героїчні мотиви, що відсилають нас до язичницьких часів, також приховані у епічних пісенних розповідях про знаних полководців Хмельницького: полковників-характерників Максима Кривоноса та Данила Нечая. Автор докладно аналізував означені тексти в ряді публікацій [10]. Тому підсумуємо отримані результати відносно теми героїки у даному контексті.

Вище вже відмічалось, що героїзм в народній уяві часто мав релігійне підґрунтя, виходячи з норм християнської моралі та естетики. Однак у боротьбі

з непримиримим ворогом дозволені всі методи, що виправдовуються вищою метою. «Характерництво», яке завжди вважалося у християнському світі різновидом чаклунства, за яким стоїть якась «нечиста» сила, виявляється, може служити захисту християнства. Виникає дещо двозначна ситуація, подвійність якої, здається, не дуже хвилює творців фольклору.

Випадок, коли не «божественні», а інші сили допомагають героям бути сильними, невразливими, стійкими в боротьбі за громадські, отже і християнські ідеали, і є тією самою ситуацією, коли мета виправдовує засоби. У принципі середньовічна народна уява породила і в агіографічному і в фольклорному варіанті сюжету примусу «нечистої сили» служити чистій справі. Звернемо увагу, що пісенний фольклорний варіант, як правило, облишений християнського моралізаторства на цю тему.

Звісно, наведеним дискурсом не охоплене все розмаїття даної проблеми. В подальшому ця робота буде продовжена автором.

1. *Замостьянов А. А.* Из истории поэтической героики Я. Б. Княжнина. http://anguium.narod.ru/stat_19.html
2. *Грица С. Й.* Мелос української народної епіки. — К., 1979.
3. *Антонович В., Драгоманов В.* Исторические песни малорусского народа. — Т. 2. — К., 1875.
4. *Корнев А. Ю.* Визвольна війна у пісенному фольклорі // Вісник ХДАДМ. — 2003. — № 1. — С. 35–44; Думи та пісні про Хмельниччину як історичне джерело: особливості вивчення // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2004. — № 641. — С. 171–176; Єврейська громада доби Хмельниччини в творах української пісенної епіки // Наука. Релігія. Суспільство. — Донецьк, 2004. — 2004. — № 2. — С. 29–35.
5. *Замостьянов А. А.* Герой русской поэзии XVIII века: истоки образа. <http://www.mineralov.ru/zamost1.htm>
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев — Т. 1. — М., 1991.
7. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні прислів'я, скоромовки. — К., 1989.
8. Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961.
9. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955.
10. *Максимович М.* Сборник украинских песен, издаваемый М. Максимовичем — Ч. 1. — К., 1849.
11. *Корнев А. Ю.* Смерть героїв: фольклор та історія (доба Хмельницького) // Вісник ХДАДМ. — 2009. — № 5. — С. 104–110.

Анотація. У статті йдеться про поняття «героїчне» в українському пісенному фольклорі, що відображає події часів Богдана Хмельницького.

Ключові слова: героїчне, український фольклор, пісенна спадщина, доба Богдана Хмельницького.

Аннотация. В статье идет речь о понятии «героическое» в украинском песенном фольклоре, который отражает события времени Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: героическое, украинский фольклор, песенное наследие, время Богдана Хмельницкого.

Summary. The article deals with such category as «heroic» in Ukrainian song folklore, which depicts the events during the rule of Bogdan Kbmelnitsky.

Keywords: heroic, Ukrainian folklore, song inheritance, epoch of Bogdan Kbmelnitsky.